Historicity Research Journal
Volume 1 | Issue 10 | June 2015 ISSN:- 2393-8900

Research Article

भारतातील वेश्या व्यवसायाचा इतिहास

अनिल कठारे

इतिहास विभाग प्रमुख , श्री शिवाजी कॉलेज, कंधार.

_सारांश :_

णत्याही कामातूर पुरुषाकडून पैसा किंवा वस्तूच्या मोबदल्यात अनियमित काळासाठी व उदासीन वृत्तीने आपले शरीर संभोगासाठी उपभोगू देणाऱ्या स्त्रीला वेश्या, वारांगना किंवा गणिका अशी संज्ञा आहे. थोडक्यात असे म्हणता येईल की ज्या स्त्रिया कोणत्याही परपुरुषाकडून पैसे घेऊन त्यांना आपल्या शरीराचा उपभोग अनिच्छेने घेऊ देतात, तसेच त्यांच्या कामवासनांची तृप्ती करतात. अशा स्त्रियांना वेश्या म्हणतात. वेश्या-व्यवसाय हा स्त्री पुरुषांच्या गरजेतून निर्मा झाला आहे.

_प्रस्तावना :_

वेश्या व्यवसाय म्हणजे कोणत्याही स्त्रीने अनिच्छेने , पैसा प्राप्तीच्या हेतूने, व्यक्तिगत प्रेम व आवड नसताना, कोणत्याही परपुरुषाशी प्रस्थापित केलेले भावनाविरहित, अनैतिक व स्वैर शारीरिक संबंध होय. या व्यवसायात प्रत्येक वेळेस गिऱ्हाईक (पुरुष) व वेश्या (स्त्री) ही वेगवेगळी असतात. त्यांच्या संबंधात आत्मीयतेचा ओलावा नसतो, वात्स्यायन यांनी आपल्या कामसूत्र या ग्रंथात वेश्या व्यवसाय हा एक व्यापार आहे असे म्हटले आहे.

वेश्या व्यवसायाचा उगम :

वेश्या व्यवसाय हा इ.स. तीन हजार वर्षापूर्वी ग्रीस, इजिप्त, सुमेरिया व बॅबिलोनिया इत्यादी पाश्चिमात्य देशात सर्वप्रथम सुरु झाला. त्यानंतर इ.स. दोन हजार वर्षापूर्वी आर्य लोकांबरोबर तो भारतात आला. आर्यांनी भारतावर आक्रमण केले आणि भारताचे जे मूळ रहिवाशी अनार्य किंवा द्रविड यांना लढाईत जिंकले. परभूत अनार्यांना आर्यानी आपले दास व त्यांच्या स्त्रियांना दासी केले, तर काहींना रखेल्या म्हणून ठेवले. वेश्या-व्यवसायाची सुरुवात सर्वप्रथम चर्च व मंदिरातून झाली. तेथे कुंटणखानेही चालविले जात होते. धर्मगुरु (पोप) व पुजारी आपल्या रखेल्यासुध्दा ठेवीत. वेश्या व्यवसायाचे मूळ दासी व देवदासी या धार्मि प्रथेत आहे. मिलिटा व अमोन देवीच्या मंदिरातील प्रकार हा वेश्या व्यवसायच[१] होता.

वेश्या-व्यवसायाचे मूळ - दासी आणि देवदासी या धार्मिक प्रथेत आहे. साधारणपणे इ.सनाच्या तिसऱ्या शतकात भारतात हिंदू मंदिरांना तरुण व सुंदर मुली अर्पण करण्याची प्रथा सुरु झाली. अशा मुलींना देवदासी म्हटले जात असे. देवदासी म्हणजे देवाची दासी किंवा सेविका होय. तिला जन्मभर अविवाहीत राहून देवाची सेवा म्हणजेच मंदिराची स्वच्छता, देवापुढील नंदादीपाची व्यवस्था, समारंभ प्रसंगी नृत्य व गायन करणे इत्यादी कामे करावी लागत असत. तिने ब्रह्मचर्याचे पालन करावे अशी अपेक्षा असे. दासी किंवा देवदासी ही पुरुषांच्या भोगासाठीच असते, धर्मासाठी किंवा देवासाठी नाही. अशा समजुतीमुळे स्त्री ही केवळ पुरुषांची भोगवस्तू आहे, असे मानले जाऊ लागले. त्यामधुन देवदासी देवांच्या पण रखेल्या गावाच्या अशी प्रथा रुढ झाली. राजे, इनामदार,

□ावचे पुढारी, श्रीमंत यात्रेकरु, सरदार, श्रीमंत लोक व पुजारी हे देवदासीचा शारीरिक उपभोग घेऊ लागले. त्यामुळे देवदासींचे नैतिक अध:पतन झाले व त्यांना समाजात प्रतिष्ठा राहिली नाही. देवदासी प्रथेमुळे मंदिरातील धार्मिक, आध्यात्मिक, नैतिक स्वरुप व पावित्र्य नष्ट झाले. अशा प्रकारे मंदिरातून वेश्याव्यवसाय सुरु झाला. उत्तर प्रदेश, ओरिसा, आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, कर्नाटक व मद्रास प्रांतात देवांना तरुण मुली अर्पण करण्याची प्रथा आहे. महाराष्ट्रात खंडोबा या देवतेला अपत्य प्राप्तीसाठी नवस करणारे लोक आपले पहिले मूल देवाला अर्पण करीत. ही मुले मोठी झाल्यावर मुलगा असेल तर वाघ्या व मुलगी असेल तर मुरळी[२] या -ावा-े ओळखली जात.

दासी बाळगण्याच्या प्रथेमधूनही वेश्या - व्यवसाय सुरु झाला. देवदासी प्रथेच्या पूर्वीच दासी बाळगण्याची प्रथा प्रचलित होती. आर्यांनी पराभूत झालेल्या अनार्याच्या स्त्रियांना आपल्या दासी म्हणून स्वीकारले होते. राजघराण्यातील दासी राजपुरुषांच्या कामोपभोगासाठीही उपयोगी पडत असत. त्यांना मानाचे स्थानही मिळत असे. मगध साम्राज्याचा नंद घराण्यातील राजा धनानंद याला त्याच्या मूरा नावाच्या दासीपासून जन्माला आलेला चंद्रगुप्त मौर्य[३] हा पुढे मगध राज्याचा शासक बनला होता. कौरवांच्या जवळ ज्या वेश्या दासी होत्या, त्यांचे कुशल युधिष्ठिराने विचारले होते. युधिष्ठिर म्हणतात, “अलंकार, वस्त्रे, सुगंधी द्रव्ये धारण करुन ज्या सदा सुखविलासात मग्न राहणाऱ्या, ज्यांचे दर्शन व वाणी ही मनोहर आणि ज्या दुष्टिरमणीय अशा ज्या तिकडील वेश्या त्यांनाही तू कुशल विचार.”[४] यावरुन निष्कर्ष निघतो की दासी बाळगण्याची प्रथा प्राचीन असून त्याचा शारीरिक उपभोग घेण्यात येत असे. या प्रथेतच वेश्याव्यवयाचा उगम दिसतो.

वेश्या - व्यवसायाची प्राचीनता - इतिहास

वेश्याव्यवसाय भारतात प्राचीन काळापासून चालत आलेला आहे. वैदिक काळात पुरुषांशी संग करणाऱ्या स्त्रीला साधार□ी[५] असे म्हटले आहे. आधार नसलेल्या तरुण स्त्रिया उपजीविकेसाठी शरीरविक्रय करु लागतात व स्वैर वृत्तीच्या स्त्रिया विषयसुखासाठी अनेक पुरुषांशी रममाण होतात असे उल्लेख वेदात[६] आढळतात.[६] त्या काळात अशा स्त्रिया धनार्जनासाठी[७] यात्रेच्या ठिकाणी जात असत. अप्सरा या स्वर्गातील वेश्या[८] आहेत. तसेच त्यांची उत्पत्ती पंचचूडा नावाच्या अप्सरेपासून झाली अशीही समजूत आहे. वैदिक साहित्यात वेश्यांचे उल्लेख असले तरी वैदिक काळात वेश्या व्यवसाय फारसा प्रचलित नव्हता. वैदिक काळानंतर मात्र वेश्या - व्यवसायाचा चांगलाच विकास झाला. हा व्यवसाय आजही चालूच आहे.

वेश्यांचे प्रकार

१) **दासी -** एकाच पुरुषाची सेवा करणारी स्त्री, हिला रखेली असेही नाव आहे.
२) **□ि□□ा -** नृत्यगायनात कुशल व चतुर अशी उच्च श्रेणीची वेश्या.
३) **प□य स्त्री -** दररोज अनेक पुरुषांना भोग देऊन धनार्जन करणारी स्त्री अशा स्त्रियांना समाजात मानाचे स्थान नव्हते आणि नाही.

□ि□□ा या संज्ञेचा मूळ अर्थ वेश्या असाच होता. कालांतराने ती कलावंतीण व वारांगना या संज्ञेने ओळखली जाऊ लागली. कलावंतीण व वारांगना म्हणजे कलेत अत्यंत निष्णात असलेली स्त्री, वात्स्यायनाने कामसूत्र या ग्रंथात वेश्यांचे कुंभदासी, परिचारिका, स्वैरिणी, कुलटा, नटी, शिल्पकारिका, प्रकाशविनिष्टा, रुपाजीवा व गणिका[९] असे नऊ प्रकार सांगितले आहेत. गणिका ही वेश्या व्यवसाय करणारी उच्च श्रेणीची वेश्या आहे असेही वात्स्यायन याने म्हटले आहे. “दारावरुन जाणाऱ्या पुरुषांना आकर्षण वाटावे म्हणून वारयोषितांनी वेश्यांनी साजशृंगार कसा करावा, कसे उभे रहावे आणि कसे हावभाव करावे याचेही व□-न □ामसूत्र या ग्रंथात आढळते. राजमहालात वेश्या व गणिकांची नियुक्ती केली जात असे. त्या राजाची सर्व व्यक्तिगंत कार्ये पार पाडीत असत. त्या राजासमोर नृत्य, गायन व वादन याशिवाय राजाच्या अतिथींचा सत्कार व मनोरंजनसुध्दा करीत असत. त्या कधी कधी राजाबरोबर

युध्दातही भाग घेत असत.”[९] गणिकांचे स्थान वेश्यांपेक्षा अधिक उच्च दर्जाचे होते. गणिका प्रत्येक गणात[१०] एकच असे. तिला न□रवधू म्हटले जात असे. ती ६४ कलेत निष्णात असल्याचे मानले जात असे. सामाजिक आणि धार्मिक स्वरुपाच्या कार्यक्रमाच्या प्रसंगी त्या ठिकाणी उपस्थित असलेल्या जनतेचे नृत्य व गायन करुन मनोरंजन करण्यासाठी गणिकांना आमंत्रित केले जात असे.

प्राचीन भारतीय समाजात गणिका व वेश्यांना प्रतिष्ठा होती. वेश्या नाचत असताना तिच्या भोवती पिुरत पिुरत तिचे निरीक्षण करणे एक सुखद क्षण मानला जात असे असा विष्णुसंहितेत उल्लेख आहे. मत्स्य पुराणात[११] असा उल्लेख आहे की, प्रवासाची सुरुवात करताना वेश्या आडवी गेली तर तो एक शुभशकुन मानला जातो. दक्षिण भारतात अनेक ठिकाणी पूर्वी व आजही वधूसाठी अत्यावश्यक असलेले मंगळसूत्र हे वेश्येच्या हातानेच तयार करण्याची प्रथा आहे. तसेच उत्तर भारतात अनेक ठिकाणी पवित्र दुर्गादेवीची मातीची प्रतिमा तयार करताना वेश्येच्या घराच्या उंबरठयाची पसाभर माती[१२] प्रतिमेच्या मातीत मिसळण्याची प्रथा आजही प्रचलित आहे. कौरवांजवळ ज्या वेश्या दासी होत्या त्यांचे कुशल युधिष्ठिराने[१३] विचारले होते. श्रीकृष्ण पांडवांचा शांतिदूत म्हणून कौरवांकडे हस्तिनापूरला आल्यावर त्याचे स्वागत कोणी व कसे करावयाचे याची योजना सांगताना धृतराष्ट्र म्हणतात, “दुर्योधनाखेरीज माझे इतर मुलगे, नातू हे अलंकार घालून व उज्वल रथात बसून श्रीकृष्णाला सामोरे जातील. सुंदर अलंकार घातलेल्या अशा शुभांगी श्रेष्ठ कलावंतिणी वेश्या त्या महाभाग केशवाला सामोऱ्या पाठवाव्यात. आपल्या नगरातील ज्या कोणी शुभलक्षण गरती मुली श्रीकृष्ण पाहाण्यासाठी जातील त्यांनी बुरखे न घेता यावे म्हणून आज्ञा द्या.”[१४] धृतराष्ट्राची पत्नी गांधारी गरोदर होती तेव्हा गर्भवृध्दीमुळे तिला क्लेश होऊ लागले. त्यावेळी एका वेश्येने धृतराष्ट्राची सेवा केली. मग त्याच संवत्सरामध्ये धृतराष्ट्रापासून तिचे उदरी मुल□ा झाला. तोच पुढे प्रसिध्दीस आलेला बुध्दिमान व रणशूर युयुत्सू[१५] होय. अशा प्रकारे गणिका या वेश्यांना समाजात प्रतिष्ठा व सन्मान होता. गणिका पद प्राप्त करणारी स्त्री स्वत:ला भाग्यशाली समजत असे. बौध्द काळात वैशालीची आम्रपाली व राजगृह येथील सालवती या गणिका प्रसिध्द होत्या. या राजकीय गणिकांशिवाय सामा, सुलसा व □ाली या साधारण गणिकांचे एका रात्रीचे उत्पन्न शंभर कार्षापण होते. काली नावाच्या गणिकेचे प्रतिदिन उत्पन्न पाचशे कार्षापण होते. गौतम बुध्दांनी आम्रपाली या गणिकेच्या हातचे अन्न ग्रहण केले होते. तसेच त्यांनी बौध्द धर्मात गणिकांना भिक्खुनी होण्यास परवानगी दिली होती. वेश्यांच्या मुलाकडेही हीन दृष्टीने पाहिले जात नव्हते. राजगृहाची गणिका सालवती हिचा पुत्र जीवक हा राजगृहाचा राजवैद्य[१६] होता. इ.स.सनाच्या सातव्या शतकात म्हणजेच वर्धन घराण्याच्या काळात वेश्याव्यवसायाचा फार मोठ्या प्रमाणात वि□ास झाला. थानेश्वर हे नगर तेथील वेश्याव्यवसायामुळे कामायतनम अथवा कामदेवाचे आवासगृह बनले होते. प्राचीन भारताच्या इतिहासात पहिल्यांदाच या काळात वेश्याव्यवसायाचा इतका विकास
झालेला होता. प्रभाकर वर्धनाच्या अंत:पुरात अनेक वेश्या होत्या. हर्षवर्धनाला मात्र वेश्यांच्या प्रती आकर्षण नव्हते. या काळातील वेश्याव्यवसाय नियमानुशासित नव्हता. समाजात वेश्यांची स्थिती उच्च होती. त्यांच्याकडे हीन नजरेने पाहिले जात नव्हते. वेश्या बाळगणे वाईट समजले जात नव्हते. राजे लोक वेश्यांना महालात आश्रय देत असत. बाणभट्ट याने हरि□□ा व □र्□□ा[१७] या दोन वेश्या बाळगल्या होत्या. वेश्यांना इतर नागरिकांप्रमाणेच समस्त अधिकार, सुविधा व स्वतंत्रता होती. या काळात वेश्याव्यवसायास अनाचार समजले जात नव्हते, तर त्यास उपजीविकेचे साधन मानले जात होते. वेश्या असणे ही तात्कालीन समाजाची आवश्यकता समजली जात होती.

वेश्यांचे सामाजिक स्थान :

प्राचीन भारतीय समाजात वेश्यांना सन्मान व प्रतिष्ठा असली तरी ही अवस्था सर्वच प्रकारच्या वेश्यांची नव्हती. गणिका या उच्च श्रेणीतील वेश्यांची नियुक्ती राजमहालात करण्यात येत असल्यामुळे त्यांचे महत्व वाढत असे. पण रोज अनेक पुरुषांना भोग देऊन धनार्जन करणाऱ्या पण्य नावाच्या स्त्री वेश्यांना समाजात मानाचे स्थान नव्हते. समाजाच्या दृष्टीने वेश्यांचा वर्ग हीन समजला जात होता. धर्मशास्त्रात वेश्यागमनाबद्दल प्रायश्चित, शिक्षा व वेश्यांचा दायभाग इत्यादीसंबंधी नियमांची चर्चा केलेली आहे. वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या ब्राह्मण स्त्रीचा वध केला तरी अपराध्याने प्रायश्चित न घेता केवळ आठ मुठी धान्य द्यावे असे

□ीतमाने[१८] म्हटले आहे. ज्याचा गाईने वास घेतलेला आहे असे कोणी जेवणारा आहे असे म्हणून बोलावून दिलेले शठ, ब्राह्मण संघाचे अन्न व वेश्येचे अन्न ब्राह्मणाने घेऊ नये असे मनूचे मत होते.

□णान्नं गणिकान्नं च विदुषांचे जुगुप्सितम्[१९] प्रत्येक पुरुषाने आपल्या पत्नीशी एकनिष्ठ रहावे असे याज्ञवल्क्याचे[२०] मत होते. त्यामुळेच वेश्यागमन हे पाप मानून प्राजापत्या कृच्छ[२१] करण्यास सांगितले. वेश्येने एखाद्या व्रताचे पालन केल्यास ती स्वर्गात जाऊ शकते अशा प्रकारच्या विभिन्न कथा पद्मपुराणात आहेत. परंतु तरीही सामाजिक जीवनात वेश्या पतितच मानल्या जात होत्या. आजही समाजात वेश्या आणि त्यांच्या मुलांना हीन स्थान आहे. त्यांच्याकडे अगदी हीन म्हणूनच पाहिले जाते.

राजाचे नियंत्रण :

प्राचीन काळात गणिकाशिवाय सर्वसामान्य पुरुषांची कामतृप्ती करणाऱ्या शेकडो वेश्या नगरात होत्या. त्यांची वस्ती वे□ळी असे. आजच्या प्रमाणेच त्या काळातही वेश्याव्यवसाय अनैतिक मानला जात होता. या व्यवसायाचेही □ाही संकेत ठरलेले असत. यावर राजाचे नियंत्रण होते. चतुर व लबाड वेश्येला राजाने दंड करावा असे मनू म्हणतो. शिल्पोपचारयुक्ताश्व निपुणा: पण्ययोषित:[२२] वेश्यांच्या अनैतिक व्यवसायावर निर्बंध घालून राजाने त्याचे नियमन करावे असा महाभारतात[२३] उल्लेख आढळतो. मौर्य काळात वेश्यागृहावर कर आकारला जात होता. कौटिल्याने[२४] वेश्याव्यवसायास राजकीय उत्पन्नाचे एक साधन मानले आहे. स्वत:च्या रुपावर निर्वाह करणाऱ्या वेश्येने प्रत्येक महिन्याला, महिन्यातून दोन दिवसाचे भोगद्रव्य[२५] सरकारला दिले पाहिजे असा दंडक मौर्य काळात होता. साधारण वेश्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी नगरातील सर्वसुंदर व गुणसंपन्न गणिकेची नियुक्ती निरीक्षकाच्या रुपाने केली जात होती. गणिकेच्या इच्छेविरुध्द तिला कोंडून ठेवणाऱ्यास किंवा पळवून नेणाऱ्यास किंवा तिच्या शरीरास इजा करुन तिला कुरुप करणाऱ्यास एक हजार पण दंड[२६] केला जात असे. तसेच भोगद्रव्य घेऊन जी वेश्या भोग नाकारील तिला भोगद्रव्याच्या दुप्पट दंड केला जाई आणि एखाद्या पुरुषाने वेश्येशी संभोग करुनही तिला ठरलेले शुल्क दिले नाही तर त्यालाही तेवढाच दंड[२७] केला जात असे. घरात आलेल्या माणसाचे भोगद्रव्य घेऊन जी भोग नाकारील तिने भोगद्रव्याच्या आठपट रक्कम दंड[२८] दिली पाहिजे असा दंडक होता. याशिवाय वेश्येच्या मुलीबरोबर समागम करणाऱ्यास चोपण पट दंड करावा व त्याच्याकडून मुलीच्या आईस तिच्या प्राप्तीच्या सोळापट रक्कम देण्यात यावी असाही राजाचा आदेश[२९] होता. अशा प्रकारे प्राचीन काळात वेश्याव्यवसायावर राजाचे नियंत्रण होते हे स्पष्ट होते.

वेश्या व्यवसायाचे दलाल -

आज वेश्यागृह चालविणाऱ्या प्रमुख स्त्रीला मालकीण अशी संज्ञा आहे. ही मालकीण पूर्वीची वेश्याच असते. मालकीण हीच वेश्या व गिऱ्हाईक पुरुष यांच्यातील महत्त्वाचा दुवा असते. तिच्याच माध्यमातून वेश्याव्यवसाय चालत असतो. वेश्येला मिळणाऱ्या भोगद्रव्याचा अर्धा हिस्सा मालकीणीला मिळतो. प्राचीन भारतातही वेश्याव्यवसायात दलाली □र□ारे स्त्री - पुरुष होते. महाभारतात वेश्याव्यवसायात दलाली करणाऱ्या कुट्टिनींचा उल्लेख आढळतो. याज्ञवल्क्य ऋषी आणि विष्णू यांनी त्यांच्या संहितेत पुरुष वेश्या व वेश्यांचे दलाल यांचे उल्लेख केले आहेत. वेश्यांचे दलाल हे वेश्यांना गिऱ्हाईकांचा पुरवठा करण्याचे काम करीत असत. श्रीमंत, सरदार व राजघराण्यातील स्त्रियांची अतृप्त कामवासना पैशाच्या मोबदल्यात पूर्ण करणाऱ्या पुरुषाला पुरुष वेश्या म्हणत असत. अशा पुरुष वेश्यांचे उत्पन्न करपात्र असल्याचा उल्लेख कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात आहे.

संदर्भ सूची

१) राजस वसंत, देवदासी शोध आणि बोध, सुगावा प्रकाशन, पुणे, जुलै १९९७, पृ.२०.
२) शेणोलीकर ह.श्री व देशपांडे प्र. न., महाराष्ट्र संस्कृती घडण आणि विकास, मोघे प्रकाशन, कपिलेश्वर रस्ता कोल्हापूर,१९७२, पृ. १४७.
३) डॉ. कठारे अनिल, प्राचीन भारत, कल्पना प्रकाशन, शिवाजी नगर नांदेड, दु.आ. जुलै २००१, पृ.१८८.
४) श्रीम-ममहाभारत, खंड ३, उद्योगपर्व, अध्याय ३०, अनुवाद न.र. फाटक, सुरेखा प्रकाशन, मुंबई, १९६८, पृ. १६१.
५) ऋग्वेद १-१६७-४, मराठी अनुवाद, देवधर स. कृ., प्रसाद प्रकाशन, १८९२ सदाशिव पेठ, पुणे शके १९०३.
६) कित्ता, १,१२४, ४-५-५ अथर्ववेद १-१७-१.
७) ऋग्वेद, ४-५८-८.
८) ऋग्वेद, १०-९५.
९) महाभारत ५-८६-१५, १३-५३-६६.
१०) महाभारत, २-३-१७.
११) मत्स्यपुराण, अनुवाद, जोशी प्र.न., प्रसाद प्रकाशन, १८९२, सदाशिव पेठ पुणे ३०, शके १९०६, पृ. २९७.
१२) कुलकर्णी पी.के., भारतातील सामाजिक समस्या, विद्या प्रकाशन, नागपूर, १९९८, पृ.१४५.
१३) श्रीमन्ममहाभारत, खंड २, उद्योगपर्व, अध्याय ३०, पृ. १६.
१४) कित्ता, अध्याय ८६, पृ.२८२.
१५) श्रीमन्ममहाभारत, खंड १, अनुवाद, न.र. फाटक, सुरेखा प्रकाशन, पुणे, नोव्हेंबर १९६७, अध्याय ११५, पृ.२३२.
१६) डॉ. अवस्थी शशि, प्राचीन भारतीय समाज, बिहार हिंदी ग्रंथ अकादमीच्या सौजन्याने हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय दिल्ली विश्वविद्यालय द्वारा प्रकाशित दु.आ. १९९३, पृ. २९०, ९१.
१७) कित्ता, पृ.४४३.
१८) गौतमसूत्र, २२, २७.
१९) मनस्मृती, अध्याय ४, श्लोक २०८, २१९, मराठी भाषांतर विष्णुशास्त्री बापट, श्री गजानन बुक डेपो दादर मुंबई २८, पुनर्मुद्रण १९८६.
२०) याज्ञवल्क्य, स्मृती १.८१.
२१) अत्रिस्मृती, २.२.७१.
२२) मनुस्मृती, अध्याय २ श्लोक २५९.
२३) श्रीमन्ममहाभारत, खंड ६, शांतिपर्व अध्याय ८८, पृ.१६६., अनुवाद फाटक न.र., पूर्वोक्त.
२४) कौटिलीय अर्थशास्त्र, मराठी अनुवाद, हिवरगावकर ब.रा., वरदार बुक्स, सेनापती बापट मार्ग, पुणे १६, नवी आवृत्ती जुलै १९८८, अधिकरण दुसरे, अध्याय २, श्लोक २७, पृ.२८. शुल्कदण्ड पण्यसंस्था वेश्या द्यूत.
२५) कित्ता, अधिकरण दुसरे, अध्याय ४८, २ श्लोक २७, पृ.६४. रुपाजीवा भोगद्वयगुणं मांस दद्यु.
२६) कित्ता, अधिकरण दुसरे, अध्याय ४८, श्लोक १४, पृ.६५.
२७) कित्ता, अधिकरण दुसरे, अध्याय ४८, श्लोक २०, २१, पृ.६५ याज्ञवल्क्यस्मृती, २.२.९२.
२८) कौटिलीय अर्थशास्त्र, अधिकरण दुसरे, अध्याय ४८, पृ.६५.
२९) कित्ता, अधिकरण ४ थे, अध्याय ८९, पृ.१२९.